

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Орест Субтельний (Торонто, Канада)

Україна. Історія *

Коротко розкривається сутність сталінізму, розповідається про перший п'ятирічний план та про події, пов'язані з процесами індустріалізації й колективізації на Україні, зокрема про ліквідацію куркульства.

РОЗДІЛ 21

Радянська Україна: покалічені 30-ті

Наприкінці 1920-х років більшовики вже були готові відновити боротьбу за створення справжнього комуністичного суспільства. Під керівництвом Сталіна вони звели нанівець поступки, зроблені в період непу, і продовжували нав'язувати радянському суспільству соціально-економічні та політичні перетворення, які набрали такого широкого та радикального характеру, що їх нерідко характеризують як «другу революцію». Однак поряд з великими змінами 30-х років у той час мало місце й повернення до певних традиційних рис російської політики, особливо ж — до жорсткої централізації та влади однієї людини. Для українців цей катастрофічний поворот знаменував кінець їхніх спроб піти до комунізму «своєю власною дорогою». Ще раз, як і за царських часів, Україні судилося стати не більше, ніж часткою чогось великого цілого. Та при цьому, як ніколи раніше в історії, українці змушені були заплатити жахливо велику ціну в ім'я досягнення цілей, яких вони самі перед собою не ставили.

Сталін і сталінізм

У 1927 році Сталін вийшов переможцем з жорстокої боротьби, що бушувала в керівних партійних колах з моменту смерті Леніна. Сталін (справжнє прізвище Джугашвілі), який народився 1879 року в Грузії у бідній родині, рано пристав до більшовиків. До революції його роль у партії була порівняно незначною. В обов'язки Сталіна — одного з нечисленних її членів неросійського походження — входило вивчення теоретичних аспектів національного питання, що в очах більшості більшовиків було справою другорядною. Однак досвід роботи у цій сфері добре прислужився Сталіну (якщо не національностям) у наступні роки. Посередня особистість — свідки його ранньої діяльності згадують про нього тільки як про людину, котра нічим особливим не відрізнялася — Сталін не володів майстерністю видатного письменника чи оратора, притаманною багатьом більшовицьким керівникам. Через це під час революції він тяжів до організаційної роботи і пізніше як генеральний секретар, прибрав до своїх рук справу добору та висування партійних кадрів. Контроль над партапаратом у поєднанні з надзвичайною хитрістю Сталіна дав йому можливість знешкодити суперників і стати незаперечним лідером партії — вождем, який перебував в оточенні завжди «послушних» йому людей.

В той час як Сталін здійснював свою тиранічну владу в партії, вона, у свою чергу, систематично розширювала контроль над усіма

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 4, 6—9.

сферами життя суспільства. Відкрита критика Сталіна (не кажучи вже про опір його політиці) стала неможливою, оскільки могутня і кількісно зростаюча таємна поліція методично тероризувала, а пізніше й знищувала будь-яку реальну, уявну чи потенційну опозицію. Деякі вчені характеризують це російсько-марксистське поєднання особистої диктатури та монолітної організації суспільства як тоталітаризм. Інші — називають його просто сталінізмом. Радянські вчені вбачали в ньому необхідну стадію на шляху будівництва соціалізму і тривалий час вихваляли Сталіна за його методи керівництва, залізну волю і реалізм. Однак критики Сталіна незмінно підкреслювали його нещадність, неймовірну глухоту до людських страждань й смертоносну паранойю (яка примушувала його скрізь бачити заколоти і ворогів). Микола Рязановський з цього приводу зауважує, що, як і у випадку з Іваном Грозним (яким Сталін захоплювався), сталінські методи керівництва будувалися на божевіллі¹.

Можливо, більше, ніж інші більшовики, Сталін зневажав селян, розглядаючи їх як безнадійно консервативні елементи і головну перепону на шляху революційних перетворень. За словами його наступника Микити Хрущова, «для Сталіна селянство було накипом»². Хоч за своїм походженням Сталін і не належав до росіян, він використовував російський націоналізм як засіб для посилення радянської імперії. Оскільки ж у своїй переважній більшості українці склалися із селян, в середовищі яких піднімав голову націоналізм, вони являли собою подвійну мішень для сталінських планів.

Великі перетворення

Людина, яка приїхала б на Радянську Україну в середині 20-х років, була б вражена важливими перетвореннями, здійсненими на той час Радянською владою. Поява нової ідеології, апарату управління, економічної організації, суспільного порядку, освіти і культури, що досягли високого рівня, свідчила про те, що в суспільстві відбувається масштабне оновлення. Та кинулося б у вічі й те, що багато чого залишилося тут від старого життя. Україна, як і раніше, являла собою край незліченних сіл та селян, що працювали, як і колись, церкви, яка домінувала в духовному житті, а також традиційних цінностей, котрі продовжували тримати у своєму полоні душі людей. Фактично людина знайшла б тут суспільство, в якому нелегко співіснували дві культури. У містах, здавалося б, домінував радянський спосіб життя; в селах, де жила більшість населення, зміни були порівняно нечисленними. Можливо, найбільшу прикрість для більшовицьких революціонерів становив той факт, що селянство не виявляло великого бажання поділяти їхні мрії в дусі утопічного комунізму. Це створювало реальну можливість того, що, незважаючи на революцію, Радянський Союз залишиться відсталого, переважно аграрного державою. Це поклато б на партію невдячне завдання — зробити спробу встановити диктатуру пролетаріату в селянській країні.

Ситуацію, що склалася, Сталін вважав не тільки кризовою, а й загрозовою. В період непу зміцніли економічні позиції куркулів — непримиренних ворогів нового режиму. Ще більше тривоги викликала небезпека зовнішнього нападу на молоді соціалістичні країни, що, як попереджав Сталін, готувався капіталістичними державами. Подібне бачення подій породжувало серед членів партії почуття надзвичайності становища, в якому опинилася країна, підводило до висновку, що збереження революції і втілення в життя її цілей потребують рішучих дій.

¹ Riasonovsky N. A History of Russia.— New York, 1984.— P. 494.

² Аналіз поглядів Й. В. Сталіна на селянство див.: Lewin M. Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization.— Evanson, 1968.

Хоч Сталін і не був сильним теоретиком, він у цей критичний момент висунув привабливу тезу. Відкинувши як нереальні заклики свого суперника Льва Троцького зробити ще одну спробу поширити революцію за кордоном, Сталін закликав партію будувати «соціалізм в одній країні», інакше кажучи, перетворити СРСР (якнайшвидше і не рахуючись з ціною) на сучасну, індустріальну й цілком соціалістичну країну. Коли б такі перетворення вдалося швидко втілити в життя, Радянський Союз дістав би можливість встояти перед натиском ворогів — капіталістів — і довести, що комунізм — найефективніший шлях до суспільного прогресу. Оскільки підтримка такої програми з боку селянства була малоймовірною (тільки 1 із 125 селян був членом Комуністичної партії), Сталін закликав здійснити «революцію зверху», тобто революцію, нав'язану суспільству ним самим, партією і урядом.

Перший п'ятирічний план

Прийнятий партією у 1928 році перший проект великих перетворень в СРСР був названий першим п'ятирічним планом. Його загальна мета полягала в тому, щоб «наздогнати і перегнати капіталістичний світ» економічно. Роблячи акцент на розвиткові важкої індустрії, цей план ставив перед країною шокуючі завдання: забезпечити зростання всіх потужностей промислового розвитку на 250%, причому лише потужності важкої промисловості мали зрости на 330%. Інша важлива частина плану передбачала здійснення колективізації (створення великих колективних господарств), яка повинна була охопити 20% усіх селянських господарств. Передбачалося, що обсяг сільськогосподарської продукції збільшиться на 150%. Зрештою, колективізація мала поширитися на всі селянські господарства, усунувши таким чином «шкідливий, буржуазний вплив» приватної форми власності.

Фактично цей план ставив завданням перетворення всієї робочої сили як села, так і міста на людей, які б працювали за наймом на державних підприємствах. Така структура економіки не тільки б забезпечила державі повний економічний контроль за діяльністю своїх громадян, а й значно посилила б її політичну владу над колись самостійними селянами. Сталін передбачав, що реалізація плану зустрине певний опір, особливо з боку селянства, яке позбавлялося землі. Однак він цинічно відмахнувся від цього факту, давши йому своє відоме пояснення: «Не можна зробити омлету, не розбивши при цьому яєць».

Індустріалізація

З точки зору промислового розвитку становище України в роки першої п'ятирічки було сприятливим. Вона одержувала 20% усіх капіталовкладень, що означало: з 1500 нових промислових підприємств, побудованих в СРСР, 400 було споруджено на Україні. Деякі з цих будов мали гігантські масштаби. Зведена у 1932 році десят'ю тисячами робітників Дніпровська гідроелектростанція була найбільшою у Європі. Новий сталеливарний комбінат у Запоріжжі і тракторний завод у Харкові також належали до найбільших підприємств такого типу. У районі Донбасу — Кривого Рогу споруджувалася така велика кількість нових заводів, що вся ця місцевість нагадувала суцільний будівельний майданчик.

Однак у роки другої та третьої п'ятирічок республіка отримала непропорційно малу кількість капіталовкладень. Посилаючись на те, що на випадок війни промислові центри України будуть дуже вразливими для агресора, планові органи в Москві вирішили спрямувати головні зусилля на розвиток промислових центрів Уралу. Так, з 4500 заводів, побудованих під час другої п'ятирічки (1932—1937 рр.), на Україні з'явилося тільки 1000. У третій п'ятирічці зменшення частки

капіталовкладень, які припадали на Україну, стало ще помітнішим: тоді на її території з'явилося лише 600 із 3000 новозбудованих заводів. Проте спорудження тисяч нових підприємств перетворило Україну на велику промислову державу за трохи більше як десять років.

Ніколи раніше в історії ніяка країна не робила спроб здійснити такі широкомасштабні перетворення за такой короткий строк. Якщо в умовах промислового піднесення XIX ст. будівництво кількох десятків промислових підприємств на Україні розтягувалося на десятиріччя, то в 30-ті роки Радянська держава щороку будувала сотні заводів. Однак подібні досягнення могли стати реальністю лише тоді, коли б робітники працювали до сьомого поту. Тому потрібно було створити атмосферу напруженості, титанічної боротьби, економічної війни з капіталізмом, результат якої залежав від зусиль кожного працівника. Тон цьому задав Сталін, у своїй знаменитій промові 1931 року він говорив: «Затримати темпи (індустріалізації. — Авт.) — це значить відстати. А відстаючих б'ють... Ми відстали від передових країн на 50—100 років. Ми повинні пробігти цю відстань за десять років. Або ми зробимо це, або нас знімуть»³. Звертаючись до почуття радянського патріотизму (російського націоналізму), він закликав громадян СРСР «показати» всьому світові, що «їхня» система — вища за всі інші.

Щоб піднести ентузіазм людей, використовувалися найрізноманітніші засоби. Повідомлення про економічну діяльність прибиралися у військову термінологію: «прорив на тракторобудівному фронті», «перемоги робітників ударних бригад», «штурм нових рекордів». Передові робітники отримували почесне звання «Герой Соціалістичної Праці». Заводи, міста і навіть республіки змагалися за успішне виконання планів. Ці методи значною мірою виправдали себе. Багато робітників, особливо члени партії та комсомольці, відчували справжню гордість та ентузіазм з приводу досягнутого. Вони охоче віддавали себе виконанню сміливих завдань, що їх ставила перед ними партія. Інші, ті, хто виявляв у подібних справах менший ентузіазм, потрапляли під вогонь примусових засобів впливу. Невиправдані спізнення на роботу, прогули та недбале ставлення до своїх обов'язків почали розглядатися як кримінальні злочини, а це могло призвести до втрати робітником, який допустив подібні проступки, пайка (що загрожувало йому годним існуванням) або житла і навіть до ув'язнення в трудових таборах Сибіру.

Постійні звернення засобів масової інформації до робітників із закликом виконувати встановлені їм норми і дотримуватися графіків роботи зовсім не означали, що боротьба за індустріалізацію завжди проходила належним чином. Вже на початку 30-х років стало очевидним, що бурхливі темпи будівництва нерідко супроводжувалися кричущим безладдям, некомпетентністю та марнотратством. У ряді випадків нові заводи простоювали через брак необхідної техніки, нерідко її не можна було розмістити у погано спланованих корпусах. У той час як на одній фабриці нові машини виходили з ладу через погану кваліфікацію інженерів, на іншій — досвідчені робітники змушені були простоювати через брак необхідного устаткування. Якість багатьох товарів була низькою.

Комуністичне керівництво України мало власні причини для того, щоб досить критично ставитись до кампанії за індустріалізацію. Після першої п'ятирічки практично не були сформульовані завдання на наступні періоди. Це, зокрема, спричинилося до постійного скорочення капіталовкладень в економіку республіки. Крім того, українці не були повністю задоволені характером промислового розвитку на своїй території. Планові органи в Москві змусили Україну виробляти сировину, тим часом як російська промисловість монополізувала товари (особливо—спо-

³ Сталін І. Соч.— Т. 13.— С. 38—39.

живчі), які транспортувалися на українські ринки. Через це наприкінці 1932 року кілька сміливих українських економістів скаржились на те, що «колоніальні» стосунки між Росією та Україною, які існували за царизму, принципово не змінилися. Нарешті, географічне розміщення промисловості на Україні було найбільш нерівномірним. В той час як традиційно промислові зони Донбасу і Придніпров'я продовжували розвиватися, територія Правобережжя з великою кількістю населення залишилася зоною економічного застою.

Незважаючи на це, успіхи, досягнуті під час перших п'ятирічок, були вражаючими. На початок 1940 року промислові потужності України зросли порівняно з 1913 роком у сім разів (в Росії — у дев'ять разів). Продуктивність праці окремих робітників також підвищилася (однак їхня реальна заробітна плата в цілому зменшилася). Таким чином, у той час як СРСР в цілому піднявся у ряді найбільших промислових держав світу з п'ятого місця на друге, Україна, чий виробничий потужності можна приблизно прирівняти до потужностей Франції, перетворилася на одну з найпередовіших індустріальних країн Європи.

Урбанізація

Бурхливе зростання промисловості в 30-ті роки відбилося не тільки на кількості українців, які працювали на державних підприємствах, а й на місці та способі їх проживання. Протягом століть однією з найважливіших в українській історії була тема ворожнечі між українським селом та неукраїнським містом. В результаті здійснення перших п'ятирічних планів ці взаємовідносини почали змінюватися, коли мільйони українців ринули в міста, прагнучи працювати на промислових підприємствах. Виникає резонне запитання: чому українці, які помітно залишалися осторонь першої хвилі промислового піднесення в 1890-х роках, взяли масову участь у кампанії за індустріалізацію 30-х років? Оскільки ця кампанія набрала значних масштабів, у СРСР виник загальний попит на робочу силу. Російські робітники в такій великій кількості, як раніше, вже не приходили на Південь шукати роботу, і, таким чином, нещодавно збудовані підприємства України притягали до себе місцеву робочу силу. До того ж умови життя на селі стали катастрофічними, й український селянин, не маючи вже можливості йти в пошуках землі на Схід (як у 90-х роках XIX століття), змушений був залишати доглянуту землю і шукати роботу в містах. Нестримний потік людей із сіл у міста, який набрав тоді високих темпів, повинен був за короткий час змінити спосіб життя українців, притаманний їм протягом століть.

Таблиця

Процент українців, які мешкали в промислових центрах (1923-1933рр.)

Міста	Частка у 1923 р.	Частка у 1933 р.
Харків	38	50
Запоріжжя	28	56
Дніпропетровськ	16	48

Бурхливо розвивалися міста. Випереджаючи загальне збільшення населення у чотири рази, кількість мешканців міст на території Радянської України зросла між 1926 і 1939 роками вдвічі. На початку цього періоду тільки один з п'яти жителів України був міським; напередодні ж другої світової війни — один з трьох. Такою ж помітною була й участь етнічно українського населення в урбанізаційному бумі. У 1920 році українці серед усього міського населення становили 32%, зосеред-

жуючись переважно в невеликих містах. На початок 1939 року їх частка в загальній кількості мешканців міст вже перевищила 58%, причому багато з них переїхало до великих індустріальних центрів. Як видно з таблиці, саме в останніх наплив українців був найбільш помітним. Частка українців серед пролетарів також зростає. Якщо в 1926 році кількість робітників — українців становила тільки 6%, то в 1939 році майже 30% усіх українців було зараховано до представників робітничого класу.

Більшість індустріальних центрів, що розвивалися, знаходилася не на Лівобережжі або Правобережжі, де мешкало ядро українського населення, а в Донбасі та на Півдні, де жили великі російська та єврейська меншості. Згодом, коли уряд почав здійснювати політику русифікації, цей фактор відіграв значну роль. Спочатку, однак, кількості українців, що ринули в міста, була занадто великою для того, щоб вони могли врости в російську культуру. Традиційний російський вплив на українське місто опинився під серйозною загрозою.

Великий наплив у міста нових мешканців надзвичайно ускладнив їхні побутові умови, особливо житлові. Нерідко відірвані від своїх родин нові городяни змушені були роками тулитися в переловнених гуртожитках. Тим же, хто приїхав сюди разом із своїми родинами, нерідко не залишалося нічого іншого, як жити у старих халупах на окраїнах міст. Іжі було мало, і її розподіляли по картках. Єдиною втіхою для багатьох з цих робітників, мабуть, могло служити тільки те, що хоч їхня ситуація й була кепською, та все ж кращою, ніж становить, в якому опинилися селяни.

Колективізація

Ще бурхливішими і драматичнішими, ніж зміни у містах, виявилися перетворення на селі. Однак тут «друга революція» супроводжувалася такими жорстокостями і таким жахом, що її можна охарактеризувати не інакше, як війну режиму проти селянства. Є всі підстави стверджувати, що колективізація з її руйнівчкими наслідками стала однією з найтрагічніших сторінок історії України.

Більшовики завжди твердили, що на місце дрібному селянському господарству врешті-решт повинно прийти колективне сільськогосподарське виробництво. Вони усвідомлювали, що процес переконання селян у необхідності прийняти такі погляди буде тривалим і нелегким, особливо після поступок, що їх селянство вирвало у режиму під час непу. Реакція села на появу колгоспів і радгоспів у 20-ті роки не була обнадійливою: до цих господарств увійшли тільки 3% всіх сільськогосподарських працівників СРСР.

Тому, розробляючи проект першої п'ятирічки, більшовики розраховували на те, що в кращому разі їм вдасться колективізувати 20% селянських господарств (на Україні їх передбачалося колективізувати 30%). Кинувши головні свої сили на здійснення індустріалізації, радянське керівництво явно вирішило не брати на свої плечі ще й тягар пов'язаний із здійсненням радикальних змін у сільському господарстві.

Незабаром, однак, стало очевидним, що індустріалізація в тому вигляді, як її уявляли собі більшовики, потребує суцільної колективізації. Сталін, очевидно, дійшов до розуміння цього під час кризи хлібозаготівель у 1928 році. Плани більшовиків щодо розвитку індустріалізації ґрунтувалися на тому, що держава зможе купувати в селян зерно за низькими цінами. Така політика, з одного боку, давала б можливість прогнати зростаючу армію робітників у містах, а з другого — вигідно торгувати зерном за кордоном, що, в свою чергу, було б додатковим джерелом для фінансування індустріалізації. Однак ті ціни, що їх пропонувала держава (нерідко вони були на рівні 1/8 від ринкових), вважалися селянством дуже низькими, і через це воно від-

мовилося продавати зерно. Розлючений опором села, який він назвав «саботажем», Сталін зробив висновок, що для успішної реалізації першої п'ятирічки селянство необхідно поставити як під політичний, так і під господарський контроль. Тому фактично без будь-яких попередніх приготувань він оголосив про початок всенародної боротьби за суцільну колективізацію.

Ліквідація куркульства

Розуміючи, що найбільший опір колективізації вчинять заможніші прошарки селянства, Сталін закликав «ліквідувати куркульство як клас». Класична тактика «поділяй і володарюй» була розрахована на ізоляцію найбільш процвітаючих селян від маси біднішого селянства. Проте визначити, хто ж насправді належав до куркулів, було нелегкою справою. За офіційною версією, куркуль мав більше, ніж середній селянин, кількість землі і наймав людей для її обробітку. Розрахунки показали, що куркульство становило близько 5% усього селянства. Однак характеристика урядом куркулів як «лихварів-кровопивць», «експлуаторів» своїх односельців рідко відповідала дійсності.

У звичайних умовах більш заможний селянин володів 10—15 акрами землі, кількома кіньми та коровами і вівцями. Чиста вартість його господарства за тодішнім доларовим курсом становила не більш як 600-800 доларів. Оскільки багато старих куркульських родин було знищено під час громадянської війни, «куркулями» нерідко оголошувалися колишні бідніші селяни, які впертою працею забезпечили собі процвітання під час непу. Коли довелося вирішувати, хто ж був куркулем (а в більшості випадків це робилося «трійкою», до якої входили представник таємної поліції, голова сільради і секретар партосередку), свою роль нерідко відігравали заздрість, особисті рахунки і, дуже часто, негативне ставлення того чи іншого селянина до колективізації. Внаслідок цього багато середніх і навіть бідних селян було зараховано до куркулів або «підкуркульників».

Що ж насправді являла собою «ліквідація куркульства як класу»? Тих його представників, які чинили колективізації найбільший опір, розстріляли. Велику кількість куркулів було депортовано в табори примусової праці на Півночі та в Сибіру. Решту — позбавлено всієї власності (включаючи їхні будинки та особисті речі) і вигнано з колгоспів з наказом самим заробляти собі на хліб. Процес «декуркульзації» досяг свого апогею взимку 1929—1930 рр. Найхарактернішою його рисою стали депортації. Сотні тисяч селян та їх родин було відірвано від своїх осель, втиснуто у товарні вагони і відправлено за сотні кілометрів у північному напрямку. Там, серед арктичних просторів, їх викинули, нерідко без їжі й даху над головою⁴.

З більш як 1 мільйона українських селян, експропрійованих радянським режимом на початку 30-х років, близько 850 000 було вивезено на Північ, де багато з них (особливо дітей) загинуло. Однак певній кількості депортантів (насамперед молодим людям) вдалося втекти із заслання. Разом з особами, які намагалися ухилитись від депортацій, вони, приховавши своє походження, поповнювали лави міських робітників (підприємствам заборонялося приймати на роботу куркулів).

Так на Україні припинила своє існування більшість найпідприємливіших і найдієздатніших фермерів. «Жоден з них не має за собою ніякої вини, — зазначив один радянський автор. — Але вони належали до класу, який був винен в усьому»⁵.

⁴ Як свідчать напівофіційні радянські джерела, в 30-ті роки в Сибір було вислано близько 5 млн. селянських родин. 17 млн. радянських громадян пройшли через ГУЛАГ (див.: Christian Science Monitor.— 1987.— 16 June).

⁵ Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine.— New York, 1986.— P. 143.

Для досягнення своїх цілей на селі режимові потрібна була підтримка. Сільських комуністів для цього явно не вистачало. Спочатку уряд покладав надії на реанімовані комітети незможних селян, розраховуючи на те, що біднякам нічого втрачати від розкуркулювання та колективізації. Однак незабаром з'ясувалося, що належність до біднішого селянства ще зовсім не свідчила про бажання селянина-бідняка брати участь у знищенні своїх заможніших сусідів. Тому для реалізації своєї аграрної політики уряд відрядив на село тисячі робітників — часто-густо єврейських та російських комуністів чи комсомольців.

Восени 1929 року в українське село було направлено близько 15 000 робітників; у січні 1930 року туди їх прибуло ще близько 47 000. Тоді ж на Україні з'явилися «двадцятип'ятитисячники» (здебільшого російські робітники, фанатично віддані справі «будівництва соціалізму» за будь-яку ціну). Їхня місія полягала в тому, щоб організувати антикуркульську кампанію в окремих місцевостях і очолити щойно створені колективні господарства. Направлення до українського села чужинців, хоч це й забезпечило реалізацію політики уряду, підлило масла у вогонь тієї жорстокості, з якою вона втілювалась у життя.

Реконструкція сільського господарства: період перший

Коли опір куркулів було зламано, Сталін розпочав наступ на селянство у цілому. Партійним активістам було надіслано інструкції, які ставили їм в обов'язок розпочати негайне й повсюдне створення колгоспів. Хоч нерідко в наказах Сталіна не говорилося про те, як конкретно мало здійснюватися це велике перетворення на селі, однак ясність була в одному: його потрібно здійснити швидко, не звертаючи увагу на протести, труднощі і втрати. Робітники-партійці масами приходили в українські села і скликали мітинги, під час яких залякували селян і примушували бодай кількох з них погодитися на створення колгоспу. Звичайно активіст-партієць кричав: «Хто проти колгоспів — той проти Радянського уряду. Голосуємо. Хто проти колгоспів?». А потім вимагав, щоб усі селяни об'єднали свої земельні ділянки і здали в колгосп усю худобу⁶.

Такі заходи викликали в селах збентеження і обурення. Нерідко чиновників били і вбивали. Особливо значного поширення набрали так звані «баб'ячі бунти» — бунти жінок, які вимагали повернути їм свою власність. Траплялися випадки, коли на придушення великих повстань озброєних селян власті змушені були кидати регулярні війська та підрозділи ОДПУ (політичної поліції). Проте найпоширенішою формою протесту було різання колгоспної скотини. Твердо вирішивши не віддати в руки уряду свою худобу, селяни воліли за краще забивати її і чи самим їсти м'ясо, чи продавати його. Подібні дії набули запаморочливих масштабів: з 1928 по 1932 рік Україна втратила 50% свого стада. Багато селян втікали з колгоспів і шукали роботу в містах. На прикрійсть радянських чиновників до їхніх найзаклятіших ворогів нерідко належала велика кількість бідних та середніх селян, економічне становище яких поліпшилося в період непу.

Щоб посилити позиції чиновництва, режим направив в українські села агентів ОДПУ, які дістали завдання заарештовувати найбільш незадоволених селян і вивозити їх у Сибір. Застосування таких насильницьких методів означало, що підкорення селянства радянським властям є лише справа часу. На початок березня 1930 року близько 3,2 млн. селянських господарств опинилися в руках тих, хто загарбав українські села. Їх було приєднано до колгоспів, де вони й чекали вирішення своєї долі.

⁶ Яскравий опис проведення колективізації на Україні більшовником-активістом міститься в праці Л. Копелеза «Наука правоговерного» (Нью-Йорк, 1978).

Однак катастрофічне руйнування сільської економіки (не людських життів) стурбувало Сталіна. З березня 1930 року він несподівано опублікував статтю під назвою «Запаморочення від успіхів». В ній стверджувалося, що «кардинальний поворот до соціалізму на селі можна вже вважати забезпеченим». Після цього зауваження йшло несподіване твердження: «Створити колгоспи силою неможливо. Це було б безглуздо і реакційно»⁷. Наміри Сталіна були очевидні: по-перше, він хотів у такий спосіб закликати партійних активістів тимчасово знизити напругу на селі і, по-друге, зваливши вину на нижчі кола чиновництва, яке слухняно виконувало його директиви, Сталін намагався відмежуватися від того лиха, що його принесли народові колективізація.

Зрозумівши слова Сталіна як відхід від колективізації, селянство зреагувало на них відповідно — масовим виходом з колгоспів. За три місяці близько 50% селян України, на яких поширилася колективізація, повернулися до праці в індивідуальному господарстві. Здавалося, що велика боротьба за перетворення села зазнала господарського і політичного фіаско.

Реконструкція сільського господарства: період другий

Відступ Сталіна сприяв стабілізації становища на селі. Незабаром, однак, стало очевидним, що це було тільки тимчасове маневрування і що режим мав намір продовжувати нав'язувати колективізацію, використовуючи при цьому інші засоби. Суть нового підходу полягала в тому, щоб зробити індивідуальне господарство економічно неспроможним. Селянам, які залишили колгоспи, часто не дозволялося брати з собою сільськогосподарський реманент і вцілілу худобу. Вони отримували дрібні ділянки, на яких важко було вести господарство, тимчасом як колгоспники зберігали за собою кращі землі. Податки, якими обкладалися одноосібники, зросли у два — три рази, а колгоспники на кілька років звільнялися від платежів. Більше того, селянам, які вперто опиралися колективізації, як і раніше, загрожувала можливість бути зарахованими до куркулів і висланими. Тому багатьом з них не залишалося нічого іншого, як вступати до колгоспів, якими в 1932 році було охоплено вже 70% селянських господарств. На початок 1940 року майже всі українські селяни працювали у 28 000 колгоспах України.

Хоч теоретично колгоспи й належали селянам, вони були зобов'язані здавати державі затверджені зверху певні обсяги власної продукції і перебували під контролем чиновників. Тільки після того, як колгосп повністю розраховувався з державою, колгоспникам дозволялося ділити між собою продукцію, що залишилася. Менш чисельні радгоспи були за своєю суттю державними сільськогосподарськими підприємствами, де селяни працювали як наймана робоча сила, в той час як машинно-тракторні станції (МТС) подавали колгоспам механізовану допомогу. Монополія уряду на трактори та іншу сільськогосподарську техніку також була засобом здійснення насильства над селянами. І справді, метою створення всієї цієї системи було надання режимові не тільки економічної, а й політичної влади над сільським господарством і тими, хто в ньому працював.

Будучи справжніми майстрами насильства, Сталін та його однодумці виявилися, однак, кричуще неспроможними, коли справа торкнулася сільського господарства. Часто партійні активісти, які очолювали колгоспи, давали розпорядження засівати не ті культури, що було потрібно. Подібно до того, як це було і в промисловості, вони нерідко піддавалися впливу гігантманії і створювали великі сільськогосподарські підприємства, якими неможливо було нормально керувати. Через слабкі можливості транспорту значна частина зібраного

⁷ Правда.— 1930.— 2 марта.

врожаю гнила або з'їдалася пацюками. Дуже негативні наслідки мав брак племінної худоби, багато з якої було забито раніше. Урядові чиновники були, однак, переконані, що відсутніх коней і волів можна замінити, поставивши сільському господарству достатню кількість тракторів. Проте виробництво останніх було значно меншим, ніж передбачалося, а чимало з тих машин, що все ж потрапляли на колгоспні поля, швидко псувалися. Внаслідок цього у 1931 році була втрачена майже третина вирощеного зерна; на початок 1932 року посівні площі України скоротилися на одну чверть. Обстановку ускладнило ще й те, що в 1931 році південні території України охопила посуха.

Всі ці обставини призвели до того, що ситуація на Україні почала невпинно погіршуватися. Однак вирішальну роль у цьому відіграла безжалісна сталінська політика хлібозаготівель. Щоб забезпечити політику індустріалізації, режим відчував дуже гостру потребу в хлібі і тому продовжував спускати селянству тяжкі продовольчі завдання, що погіршувало становище на селі. Оскільки тодішня кількість хліба не давала можливості задовольнити одночасно і вимоги уряду, і потреби селянства, комуністи України просили в 1931 році Москву знизити обсяги його поставок. Хоч Сталін і погодився на незначне їх скорочення, все ж затверджені ним нові обсяги були нереально великими.

Щоб забезпечити збирання потрібної кількості зерна, Сталін відрядив на Україну двох своїх найближчих соратників (Вячеслава Молотова і Лазаря Кагановича), які повинні були здійснювати контроль над ходом хлібозаготівель. Для проведення конфіскацій у селянства зерна були знову мобілізовані і відряжені на село партійні активісти. Багато з них явно не змогли впоратися з поставленим завданням, бо близько третини всіх осіб, що займали в той час керівні позиції в колгоспах, потрапили під чистку. На допомогу активістам радянські чиновники залучили регулярні війська та підрозділи ОДПУ, які безжалісно розорювали села, мешканці яких відмовлялися здавати свої продукти. Забирали навіть посівне насіння, необхідне для врожаю наступного року. Незважаючи на всі ці заходи, на кінець 1932 року режим зумів зібрати тільки 70% запланованих ним поставок. У своїй промові, виголошеній у січні 1933 року, Сталін наказав партійному апаратові подвоїти зусилля: «Не відволікайте своєї уваги турботою про фонди і запаси різного роду, не відхиляйтесь від виконання головного завдання, розгорніть хлібозаготівлю... і форсуйте її, бо перша заповідь — виконання плану хлібозаготівель»⁸.

Переклад з англійської В. С. ГОРАКА

(Далі буде)

Кратко раскрывается сущность сталинизма, рассказывается о первом пятилетнем плане и событиях, связанных с процессами индустриализации и коллективизации на Украине, в частности о ликвидации кулачества.

⁸ Сталин И. Соч.— Т. 13.— С. 219.